

УДК 930.2:811.161.2'1'373.21(045)

ЕТИМОЛОГІЯ ТОПОНІМУ «ХОРТИЦЯ»
У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ-ПОЧ. ХХІ СТ.

Олег Власов,
молодший науковий співробітник
відділу історії
Національного заповідника
«Хортиця»

Упродовж понад 200 останніх років, як лінгвістами-професіоналами, так і аматорами, висунуто чимало версій етимології топоніму Хортиця. В багатьох публікаціях професійні та аматорські версії фігурують, як рівнозначні. З метою їх чіткої класифікації у статті здійснено історіографічний огляд відомих гіпотез. На думку автора, вони можуть бути умовно поділені на кілька груп: професійні, аматорські та фрик-лінгвістичні. На даний момент найбільш популярними є три з них: «гідронімічна» – пов'язана із праслов'янською основою назви річки Хортиця, «теонімічна» – пов'язана з ім'ям давньослов'янського бога Хорса, та «тюркська» – пов'язана зі словом орта. У роботах, присвячених історії острова, автор пропонує чітко відділяти аматорські версії від гіпотез, висловлених професійними філологами, акцентуючи увагу на останніх, як пріоритетних.

Ключові слова: топоніміка, інсулонім, Хортиця, хорт, Хорс, етимологія, аматорська лінгвістика.

Over the past 200 years, both professional linguists and amateurs have put forward many versions of the etymology of the toponym Khortytsia. In many publications, professional and amateur versions appear as equivalent. For the purpose of their clear classification, the article carries out a historiographic review of known hypotheses. According to the author, they can be conventionally divided into several groups: professional, amateur, and linguistic-freak. At the

moment, three of them are the most popular: «hydronymic» – related to the Proto-Slavic root of the name of the Khortytsia river, «theonymic» – related to the name of the ancient Slavic god Khors, and «Turkic» – related to the word orta. In works devoted to the history of the island, the author proposes to clearly separate amateur versions from hypotheses expressed by professional philologists, focusing on the latter as a priority.

Key words: toponymy, insulonym, Khortytsia, greyhound, Khors, etymology, amateur linguistics.

Хортиця, безперечно, є одним з найвидатніших історичних місць України. Найбільший острів на Дніпрі, оточений водами священної для давніх людей ріки й розташований на перетині важливих шляхів, має кількатисячолітню традицію сакральності, що підтверджують результати археологічних досліджень [1, 255–270]. Маючи велике стратегічне значення у XVI–XVIII ст., пізніше Хортиця увійшла до українського національного історичного «міфу про героїчну боротьбу», як «колиска запорозького козацтва», де стояла легендарна «перша Січ» [2]. Сьогодні цей оповитий аурую сакральності острів є об'єктом ритуалу, він сприймається українським суспільством, як один із національних символів. Таким чином, згідно концепції французького історика П'єра Нора, Хортиця відповідає всім ознакам «місця пам'яті» або «простору пам'яті» (*Les Lieux de mémoire*) [3, с. 40]. Причому, за класифікацією О.М. Любовець, острів можна віднести до місць пам'яті загальнодержавного значення. Простором пам'яті є не тільки сама географічна локація і пов'язані з нею матеріальні пам'ятки минулого та наративи, а й невід'ємна складова образу місця – ім'я, яке його символізує [4, с. 110–111]. Хортиця – один з яскравих прикладів топонімів-мігрантів, розповсюджених протягом XIX–XX ст. завдяки колоністам-менонітам у різних країнах світу [5]. Зокрема, на території Північної Америки «Chortitza» стала першим ойконімом, пов'язаним з Україною [6]*. Крім того, сьогодні назва «Хортиця» широко використовується, як дуже популярний бренд.

Незважаючи на те, що проблема етимології топоніму Хортиця привертала увагу дослідників уже понад 200 років тому, вона й сьогодні залишається актуальною і далекою від остаточного вирішення. З огляду на популярність і велике символічне значення острова для всієї української нації, свої думки з приводу цього дискусійного питання висловлювали як лінгвісти-професіонали, так і аматори. Причому, слід зазначити, що в багатьох публікаціях аматорські гіпотези фігурують нарівні з професійними. Тому, на думку автора пропонованої статті, доцільно здійснити історіографічний огляд усіх наявних гіпотез із метою їх чіткої класифікації.

Вперше схожий за написанням до сучасного інсулонім згаданий у створеному у 1377 р. Лаврентіївському літописі, у розповіді про похід руського війська на половців (1103): «и поидоша на конихъ и в лодьяхъ, и придоша ниже порогъ, и сташа в протолчехъ в *Хортичемъ* островѣ...» [7, с. 267]. У тому ж літописі, у розповіді про похід русько-половецького війська на татар (1224), згаданий гідронім Хортиця: «а выгонци Галичьскыи приѣхаша в лодьяхъ по Днѣпру, и поидоша в море, бѣ бо лодій 1000, и поидоша в рѣку Днѣпръ, и возведоша пороги, и сташа у рѣкы у *Хортици* на бродѣ на протольчыи» [7, с. 480].

Джерела XVI–XX ст. містять багато варіантів написання топоніму, серед яких: *Charticza* – у Литовській метриці (1556) [8, с. 320], *Кортицкой*, *Хордецкой*, *Хортицкой*, *Хортинской* островъ – у Никонівському літописі (1557-58) [9, с. 275, 281, 286, 296], *Chortycza* – у польськомовному творі Бартоша Папроцького «Герби лицарства польського» (1584) [10, с. 157], *Chorcysa* – у латиномовному «Описі старої та нової Польщі...» Станіслава Сарницького (1585) [11, с. 46], *Chorticze*, *Chorticza* – у щоденнику дипломата Священної Римської Імперії Еріха Лясоти (1594) [12, с. 210, 224], *Chorczykă* – у «Хроніці польській» Йоахима Бельського (1597). [11, с. 317], *Хиртица*, *Хортица* – у московській Книзі Великому Кресленню (1627) [13, с. 111–112], *Hortysa* – на «Географічній мапі України» Фрідріха Гетканта (1638) [14],

Chortýsa – на карті Г.Л. де Боплана «Частина ріки Бористена...» (1652) [15], *о. Нижний Хортовский* та *р. Хортовка* – на «Плані Запорозької верфи...» геодезиста Івана Єлагіна (1730-і рр.) [16], *Хумрицкой* – в «Атласі ріки Дніпра...» (1784) [17, с. 90], *Kortyz* – у книзі Л.П.Б. фон Кампенгаузена «Нотатки про Росію...» (1807) [18, с. 71], *Chortitz* – у спогадах меноніта К. Гільдебранда (1891) [19, с. 12], *Gortits* – у творі Н. Крюкера «Перші менонітські села у Росії...» (1981) [20, с. 123].

Ще у 1594 р. Еріх Лясота зазначив, що острови Велика й Мала Хортиці отримали назву від трьох однойменних річок, правих допливів Дніпра [12, с. 224]. При цьому імперський дипломат не вважав за потрібне пояснювати походження топонімів, можливо, тому, що для нього, як германізованого морава, вони мали цілком прозору етимологію. Слово «хортиця» у значенні «самиця гончака» наявне в багатьох слов'янських мовах: болгарській (*хрътица*), македонській (*ртица*), сербохорватській (*hrtica*), словенській (*hrtica*), старочеській (*chrticě*), чеській (*chrtice*), старопольській (*charcica*), польській (*charcica*), старомосковській (*хóртица*), українській (*хорти́ця*) [21, с. 148]. Саме із цим словом понад двісті років після Лясоти пов'язував назву острова балтійсько-німецький літератор Балтазар фон Кампенгаузен, який писав: «Свою назву він (острів Хортиця – ред.) отримав від польського слова Chorty – собаки, бо цей народ тримав там багато мисливських собак» [18, с. 71]. Принагідно зауважимо, що візит Б. фон Кампенгаузена на Хортицю міг бути пов'язаним з його роботою у канцелярії князя Г.А. Потьомкіна, якому острів належав до 1789 р. Як свідчить «План знятому на ріці Дніпрі Хортицькому острову...» 1780-х рр., на той час на Хортиці знаходилося кілька запорозьких зимівників [22; 23, с. 97–98]. Можна припустити, що саме від місцевих козаків Б. фон Кампенгаузен почув викладену ним версію походження назви острова. Дивує той факт, що це питання не висвітлюється в жодному з топонімічних переказів, записаних у II пол. XIX ст. Я.П. Новицьким і Д.І. Яворницьким.

Незалежно від Б. фон Кампенгаузена, професор П.К. Брун, спеціаліст з історичної географії, теж пов'язав інсулонім Хортиця із гончаком. При цьому він вказував на спорідненість руського слова *хорт* фінському *hurttä*, естонському *hurt*, латиському *kurts*, литовському *kurtas*, польському *chart*, французькому *heurter* та німецькому *Hurtig*. У праці 1873 р. дослідник припустив, що в X ст. руські купці-язичники на Хортиці могли приносити мисливських собак у жертву своїм богам, а згодом (1880) – що цих собак тут залишали, йдучи у Візантію, і забирали на зворотньому шляху [24, с. 85; 25, с. 368-369]. Як одну з можливих, гіпотезу П.К. Бруна популяризували у своїх присвячених острову працях ряд авторів, зокрема, Д.І. Яворницький [26, с. 77; 27, с. 43; 28, с. 200; 29, с. 85], Я.П. Новицький [30, с. 25], М.П. Кищенко [31, с. 8; 32, с. 10; 33, с. 5], М.А. Остапенко та О.П. Мірущенко [34, с. 18]. У ґрунтовному «Топонімічному словнику України» (1998) припущення П.К. Бруна помилково видане за «давню легенду». Під її впливом, за думкою упорядника словника М.Т. Янка, з первісного *Ортинське*, що походить від тюркського *orta* («середній»), трансформувався пізніший топонім *Хортиця* [35, с. 376].

Гіпотеза П.К. Бруна є найбільш вірогідною з точки зору професійних мовознавців. О.Н. Трубацев та М. Фасмер вважають давньоруські топоніми *Хортиць*, *Хортица* похідними від праслов'янського слова **xьrtь* (мисливський собака-гончак). У свою чергу, слово **xьrtь* за походженням є прикметником, спорідненим литовському *sartas*, що означає світло-гнідий, жовтуватий колір. Витоки цього слова, за припущенням дослідників, сягають часів балто-слов'янської єдності [21, с. 148–149; 36, с. 23; 37, с. 268]. Існує також гіпотеза про його спорідненість з індоєвропейським *kher-* «різати, рубати», тобто праслов'янське **xьrtь* означало собаку з короткою шерстю на відміну від кудлатого пса. Припускається також зв'язок з литовським *kùrti*, *kuriù* – «швидко бігати, стрибати», або з індоєвропейським **ser-* «швидко рухатися, бігти, мчати» [38, с. 203–204]. О.С. Стрижак, вважаючи інсулонім

Хортиця похідним від гідроніму, пов'язує його зі словом *хъртъ* (борзий пес), яке, на думку дослідника, означає «швидкий, бистрий, скорий». Отже, гідронім *Хъртица* ідентичний назві Бистриця, яких є чимало в басейнах Дніпра, Дністра та інших річок України [39, с. 171–172].

О.П. Карпенко погоджується як із вторинністю назви острова по відношенню до гідроніму, так і з тим, що назва мисливського собаки-хорта є похідною від прикметника **хъртъ*. Проте, дослідниця припускає, що основою гідроніма *Хъртица* став саме прикметник із кольоровою семантикою а не слово, яке позначає гончака. Як зазначає О.П. Карпенко, називання географічних об'єктів за характером кольору (вод, дна, берегів) є притаманним для слов'янських та інших індоєвропейських мов. Гідронім *Хортиця*, ймовірно, ще долітописний, є цінним, бо в його основі збереглась дуже давня назва кольору. Як можна припустити, виходячи з даних сучасних литовської, латиської та російської мов, гама цього кольору знаходилася між жовтим та червоним [40, с. 40–43]. В.В. Лучик констатує, що основа гідроніму *Хортиця* не має загальноприйнятої етимології. Він вважає імовірними версії тлумачення слова **хъртъ*, як позначення кольору, так і «швидкий, бистрий, скорий», а також, як «чистий, світлий». В останньому випадку мотиваційною ознакою для назви річки й суміжного острова була чиста від дерев місцевість, на якій переважає ґрунт світлого, жовтого кольору. Форма назви острова *Ортинский*, на думку дослідника, утворилася шляхом афери (випадіння) під тюркомовним впливом [41, с. 495–496]. А.К. Шапошніков, погоджуючись із версією О.С. Стрижака («швидкий, бистрий, скорий»), вважає гідронім *Хортиця* праслов'янським і пов'язує його з антами та їхніми нащадками – уличами й тиверцями [42, с. 33].

Таким чином, сучасні лінгвісти-професіонали в цілому поділяють думку про вторинність інсулоніму по відношенню до гідроніма, і про походження останнього від слова **хъртъ*, що означає колір або собаку-гончака. До цього слід додати, що з матеріалів української етнографії відоме

називання словом «хорт» вовків, покровителем яких вважається Св. Георгій [43, с. 320].

Аматорські версії походження назви Хортиця значно чисельніші, причому деякі з них вельми екстравагантні. У 1867 р. В.Н. Юргевич висловив гіпотезу про етимологічну спорідненість згаданої у трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» назви о. Св. Григорій та Хортиці. По-перше, дослідник припустив, що або купці-роси, інформатори візантійського імператора, або він сам (!), сплутали імена Святих Григорія та Георгія. Звернувши увагу на схожість угорської форми імені György та руської літописної Гюрді, що «вимовляється, як Хюрді», В.Н. Юргевич робить висновок: назва *Хортиця* утворилася шляхом додавання до *Хюрді* закінчення *ця* [44, с. 84]. Д.І. Яворницький, не виключаючи можливості такої версії, виклав наступну схему утворення топоніму: «*Хорт-иц-а* = *Хорд-иц-а* = *Хюрд-иц-а* = *Гюрди* = *Гюрги* = *Георги* = *Георгий*» [27, с. 43; 28, с. 200]. Необхідно зауважити, що у всіх чотирьох відомих списках трактату «Про управління імперією» острів фігурує лише під іменем *Св. Григорія* [45, с. 60, 61; 46, с. 48, 49]. Наявність же імені Св. Георгія у працях деяких дослідників пояснюється не чим іншим, як помилкою у цитуванні, якої припускалися кілька авторів незалежно один від одного [див., напр., 47, с. 37; 48, с. 325; 49, с. 60]. Іншими словами, будь-які етимології назви острова, засновані на імені Св. Георгія, не мають під собою жодної підстави.

П.О. Бурачков, полемізуючи у 1875 р. з Ф.К. Бруном, припустив походження назви острова та річки Хортиці від грецького *χортός*, латинського *hortus*, готського *gards* [50, с. 96]. Спорідненість грецького *χортός* (огорожа, двір) та латинського *hortus* (сад, город), звідки, ймовірно, було запозичене готське *gards* (дім, паркан, огорожений двір), не має заперечень [51, с. 59–60]. Втім, така етимологія топоніму Хортиця сучасними лінгвістами не розглядається, залишаючись в арсеналі краєзнавців-аматорів.

Зокрема, В.Г. Фоменко, В.О. Хитрук та Ю.А. Вілінов вважають цю гіпотезу цілком прийнятною [52, с. 70; 53, с. 77; 54, с. 78].

У 1890 р. Д.І. Яворницький вперше викладає версію про походження назви Хортиця від імені давньослов'янського бога Хорса. При цьому дослідник посиляється на працю А.С. Фамінцина 1884 р. без указання конкретної сторінки [26, с. 77]. У зазначеній роботі дійсно досить багато уваги приділено Хорсу та наведено чимало прикладів топонімів, похідних від цього імені, проте Хортиця не згадується жодного разу [43, с. 199–214]. Ймовірно, помітивши свою помилку, в праці 1898 р. Д.І. Яворницький вже прибирає посилання на А.С. Фамінцина, при цьому вживаючи стосовно своєї власної гіпотези фразеологізм «за поясненням одних [дослідників]» [29, с. 85]. У 1917 р. Я.П. Новицький обережно підтримує і розвиває цю гіпотезу, натякаючи на зв'язок описаних Костянтином Багрянородним язичницьких обрядів із поклонінням Хорсу. Дослідник пояснював утворення топоніму *Хортиця* шляхом чередування звуків «с» і «т» у гіпотетичній первісній назві *Хорсиця* – місце, присвячене Хорсу [30, с. 26]. Серед сучасних науковців таку точку зору цілком поділяє М.Н. Козлов [55, с. 173].

У II пол. XX ст. гіпотеза про Хорса, як епоніма Хортиці, набула великої популярності. Цьому сприяла не тільки робота М.П. Киценка, в якій згадана версія розглядається, як одна з вірогідних [31, с. 8; 32, с. 10; 33, с. 5]. В.Г. Фоменко, доводячи її хибність, одночасно сприяв поширенню уявлень про Хорса, як бога сонця – згідно точки зору філолога В.І. Абаєва [51, с. 71; 56, арк. 21; 57, с. 96; 58, с. 81]. Останній дійшов висновку, що Хорс, ім'я якого близьке до осетинських слів *horz*, *xwarz* (хороший, добрий) та новоперського *хоришд* (☀ ☐ ☐☐☐, сонце) – був запозичений давніми слов'янами зі скіфо-сарматського світу [59, с. 291]. У відкритому на острові у 1983 р. Музеї історії Запоріжжя (сьогодні – Музей історії запорозького козацтва) версія про «бога сонця Хорса», як епоніма Хортиці стала основною. Це знайшло відображення не тільки в текстах екскурсій, але й

оформленні експозиції, яка починається з декоративних металевих ґрат зі стилізованим зображенням сонця [60, с. 2; 61, с. 2]. У популярній роботі О.М. Апанович [62, с. 294], Пояснювальній записці до Генерального плану Національного заповідника «Хортиця» [63, с. 13] та науковій статті М.А. Остапенка й О.П. Мірущенка [34, с. 18] зазначена гіпотеза згадується, як вірогідна. Найбільш обґрунтованою вона є на думку голови запорізької неоязичницької громади «Руське Православне Коло» С.Д. Пашника. Проте, він, услід за фольклористом Є.В. Анічковим, вважає Хорса богом не сонця, а місяця. У відповідності до його поглядів, острів у своєму духовному значенні виступає човном, який перевозить Місяць («нічне Сонце») по Дніпру до потойбіччя [64, с. 312; 65, с. 6–15]. Слід зазначити, що філологи-професіонали, зокрема О.С. Стрижак та О.П. Карпенко, сприймають версію про походження топоніму Хортиця від імені бога Хорса, як непереконливу [39, с. 172; 40, с. 40].

У 1961 р. краєзнавець-аматор В.Г. Фоменко пов'язав виникнення назви Хортиця з утвердженням у степах Північного Причорномор'я тюркомовних половців. На його думку, топонім походить від тюркського слова *орта* – середній, той що знаходиться посередині чогось. Мотивується така назва тим, що з боку важливої для кочовиків Кічкаської переправи острів дуже чітко візуально виділяється між двох рукавів Дніпра, що його оточують. Форми топоніму *Хортичий*, *Хортицький* могли утворитися шляхом властивого південним слов'янам додавання до слів, які починаються з голосного «о», приголосних «г», «в», «х» [51, с. 71; 56, арк. 22-23; 57, с. 96–98; 58, с. 82]. Як одна з можливих, ця гіпотеза розглядається, зокрема, М.П. Киценком [31, с. 8; 32, с. 10; 33, с. 5], М.Т. Янком [35, с. 376], авторами Пояснювальної записки до Генерального плану Національного заповідника Хортиця [63, с. 13], М.А. Остапенком та О.П. Мірущенком [34, с. 18]. На думку археолога А.Г. Плешивенко вона є найбільш вірогідною [66, с. 138]. У

той же час, філологи О.С. Стрижак та О.П. Карпенко вважають «тюркську» версію непереконливою [39, с. 172; 40, с. 40].

Окрім названих, існує ще низка версій походження топоніму Хортиця, поява яких обумовлена здебільшого бажанням авторів висловити свою оригінальну думку з приводу цього актуального питання. Так, професійний мовознавець К.М. Тищенко в основі назви острова бачить етнонім половців (вірм. *xarteš* «білявий»), який ті отримали в часи перебування орди хана Отрака при дворі грузинських царів у 1117-1126 рр. [67, с. 41–42]. Ця гіпотеза, висловлена поважним науковцем, не може не викликати здивування, адже виглядає неймовірним, щоб цілий народ, упродовж надзвичайно короткого періоду перебування його невеликої частини на чужині, засвоїв і зберіг даний йому там екзоетнонім. Крім того, загальновідомо, що топонім Хортиця вперше зафіксований в літописі ще під 1103 р., а вірменська назва половців насправді звучить, як «хпчах» [68, с. 13].

У легенді, наведеній публіцистом Д.І. Донцовим без посилання на джерело, назва острова пояснювалася тим, «що там колись у давнину стародавня була *хвортеця (фортеця)*» [69, с. 146]. Літератор В.О. Хитрук, викладаючи відомі йому версії походження топоніму, далі вдається до прийомів народної етимології та відвертої фрик-лінгвістики. Він, зокрема, виводить топонім з «основи *ор* – прасловесного ядра, очевидно, праіндоєвропейських часів», і пов'язує з назвою острова такі слова, як *орачі, гори, хори, хорунжий, хоробрий, хвортуна* тощо. Привертає увагу те, що стаття В.О. Хитрука була опублікована в матеріалах наукової конференції [52, с. 77–81]. Топоніміст-аматор В. Стецюк, намагаючись довести булгарську етнічну приналежність скіфів на матеріалах чувашської мови й топонімії Степової України, як один з прикладів, наводить назву Хортиця. Він пов'язує її з чувашським словом *хърт* – «сокира, меч» [70]. На думку Ю.А. Вілінова, шлях до повного осмислення походження та значення топоніма *Хортиця* лежить чкрес максимальне охоплення й узагальнення всіх

версій, які мають реальне обґрунтування. Краєзнавець поєднує кілька етимологій і приводить до загального знаменника топоніми *Хортиця* та *Св. Георгій*. За його гіпотезою, Хортиця – розташований на перетині шляхів, у центрі відомого світу (тюрк. *орта*), вовчий острів (слав. *хорт*), присвячений сонячним богам *Хорсу* й *Дажбогу*, або *Св. Георгію* – покровителю вовків, воїнів, мандрівників і хліборобів [54, с. 75–84; 71].

Одним із промовистих свідчень помітної ролі Хортиці в культурних і громадсько-політичних процесах кін. ХХ ст. є потрапляння острова на сторінки історичного фальсифікату – книги «Джагфар Таріхи», створеної, ймовірно, на поч. 1990-х рр. активістом казансько-татарського національного руху Ф.Г.-Х. Нурутдіновим. Хортиця, за його словами, мала «давньобулгарську» назву – *Курдізе* чи *Хурдізе*, що перекладається, як «Ставка Курбата», тобто хана Великої Булгарії Кубрата. Ім'я останнього буцімто часто спотворювалося та набувало різних форм, як от *Курт*, *Хор*, *Хорт* тощо [72, с. 130, 134]. На думку популяризатора «Джагфар Таріхи» І. Ангелова, версія походження назви острова, викладена у цьому творі, заслуговує бути основною [73].

Таким чином, викладені у статті версії походження топоніму Хортиця, на думку автора, можуть бути умовно поділені на кілька груп: професійні, аматорські та фрик-лінгвістичні. Всі професійні філологи погоджуються в тому, що назва острова вторинна по відношенню до гідроніма та розглядають, як її основу, праслов'янське слово **xьrtь*, яке означає собаку-гончака (П.К. Брун) та, у свою чергу, походить від прикметника, що позначає світло-гнідий, жовтуватий колір (О.Н. Трубачов, М. Фасмер). О.С. Стрижак пояснює основу гідроніма, слово **xьrtь*, як швидкий, бистрий, скорий. О.П. Карпенко також інтерпретує його, як прикметник, проте, на відміну від О.Н. Трубачова та М. Фасмера, пояснює мотивацію гідроніма кольором глинистих берегів річки. Як слово для позначення світлого, чистого від дерев узбережжя, розглядає основу **xьrtь* і В.В. Лучик. Гіпотеза професійного

мовознавця К.М. Тищенка про походження назви острова від вірменського екзоетноніму половців *xarteš* не витримує критики через неврахування її автором даних історичних джерел.

Припущення В.Н. Юргевича про етимологічну спорідненість інсулонімів Хортиця та Св. Григорія (Георгія), а також версія П.О. Бурачкова про зв'язок назви острова з грецьким *χortός*, латинським *hortus* і готським *gards*, розглядаються сучасними філологами, як ненереконливі. Те ж стосується й гіпотези Д.І. Яворницького щодо походження назви Хортиця від імені *Хорса* – давньослов'янського бога сонця за інтерпретацією В.І. Абаєва, чи бога місяця – за думкою Є.В. Анічкова. Не має достатніх підстав з точки зору професійних лінгвістів і припущення В.Г. Фоменка про зв'язок інсулоніму з тюркським словом *орта*. Ю.А. Вілінов запропонував «синкретичну» концепцію етимології назви острова, об'єднавши в ній усі відомі професійні та аматорські гіпотези, які, на його думку, не виключають, а доповнюють одна одну.

Як фрик-лінгвістичні, можна розглядати версії В.О. Хитрука про походження назви Хортиця від «прасловесного ядра праіндоевропейських часів» *ор* та В. Стецюка – від чувашського *хърт* (сокира, меч). Окремо стоїть версія з іменем хана *Кубрата*, яка спирається на історичний фальсифікат.

З усіх вищезгаданих гіпотез на даний момент найбільш популярними є три: «гідронімічна» – пов'язана з праслов'янською основою **xъrtъ* назви річки Хортиця, «теонімічна» – пов'язана з ім'ям давньослов'янського бога Хорса, та «тюркська» – пов'язана зі словом *орта* (середній). Відстоюючи першу з них, лінгвісти-професіонали вважають решту версій аматорськими, недостатньо обґрунтованими. Незважаючи на це, в популярних та наукових роботах, присвячених історії острова Хортиця, всі три подаються, як рівнозначні. Причому, теонімічна гіпотеза, яка десятиліттями поширюється серед екскурсантів, підкреслює сакральність місця та уособлює зв'язок часів, є, ймовірно, найбільш популярною. На думку автора цих рядків, у майбутніх

публікаціях, підготовлених науковцями-істориками й топонімістами, доцільно чітко відділяти аматорські версії від гіпотез, висловлених професійними філологами, акцентуючи увагу на останніх, як пріоритетних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zavhorodnii Yu.Yu., Ostapenko M.A. Sakralnyi vymir ostrova Khortytsia (do postanovky pytannia). Kulturolohichni studii. Kyiv : KM Academia, 1999. Vyp. 2. S. 247–275.
2. Sudyn D. Natsionalni mify v suchasni Ukraini. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. URL: <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>. (дата звернення: 01.11.2023 р.).
3. Nora P. Mezhdru pamiatu y ystoryei. Problematyka mest pamiaty. *Frantsyia-pamiat*. Sankt-Peterburh : Yzdatelstvo S.-Peterburhskoho unyversyteta, 1999. S. 17–50.
4. Liubovets O.M. Mistsia pamiaty: instrumentalizatsiia poniattia. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. 2012. Vyp 5. S. 107–112.
5. Vlasov O.Yu. Skilky v sviti Khortyts? МҀН. 14.04.2021. URL: <https://mig.com.ua/skilki-u-sviti-hortic/>. (дата звернення: 01.11.2023 р.).
6. Khortytsia bula v Kanadi skorshe, nizh ukrainsi. *Dilo*. 19.06.1930. URL: <https://libraria.ua/issues/192/22481/?PageNumber=5&ArticleId=831698&Search=Хортиця%20була%20в%20Канаді>. (дата звернення: 01.11.2023 р.).
7. Letopys po Lavrentyevskomu spysku. Yzdanye Arkheohrafycheskoi komysyy. Sanktpeterburh : Typohrafiya Ymperatorskoi Akademyy Nauk, 1872. 590 с.
8. Malchenko O.Ie. Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv XV – seredyna XVII stolit. Kyiv : Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho, 2001. 378 s.

9. Polnoe sobranie russkykh letopysei. Sanktpeterburh : typohrafiia Y.N. Skorokhodova, 1904. T. 13. Ch. I. Letopysnyi sbornyk, ymenuemyi Patriarsheiu yly Nykonovskoiu letopysiu. 303 s.

10. Paprocki Bartosz. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków : Biblioteka Polska, 1858. 1136 c.

11. Vyrskyi D.S. Richpospolytska istoriohrafiia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. Ch. 2 (Dodatky). 466 s.

12. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Halle : Verlag von G. Emil Barthel, 1866. 230 s.

13. Knyha Bolshomu Chertezhu / podhotovka k pechaty y redaktsiia K.N. Serbynoi. Moskva, Lenynhrad : Yzdatelstvo Akademyy Nauk SSSR, 1950. 231 s.

14. Tabula geographica Ukrainka. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/de_Boplan_Hiiome/Tabula_geographica_Ukrainska_karta_1639.pdf?. (дата звернення: 01.11.2023 р.).

15. Boristhenis Fluvij Pars á Fortalitio Kudak usq[ue] ad Insul. Chortyca cum suis XIII Cataractis scopulos vulgo Porohi (latine Limina) dictis. Boplan i Ukraina. Lviv : META, 1998. 318 s.

16. Plan Zaporozhskoi verfy, katoraia stoyt vhenervalnoi karte tak y vsem plane pod lyteroiu V. Sochynial siiu kartu heodezyst Yvan Elahyn. Heodezysta uchenyk Petr Lukyn. URL: <https://polona.pl/item/plan-zaporozskoj-verfi-kotoraastoit-b-genrral-noj-karte-tak-i-vcem-plane-pod-literou,MTMwNTQzNzEy/0/#info:metadata>. (дата звернення: 01.11.2023 р.).

17. Atlas reky Dnepra, sochynennoi s okuratnoi opysy 1784 h. po ymiannomu Eia Ymperatorskaho Velychestva ukazu ot vershyny eia vnyz potechenie do vpadeniia v lymanъ s prysoedyneniem onaho y do Chernaho moria. NBUV, 3667. 95 s.

18. Campenhausen B. Bemerkungen über Rußland, besonders einige Provinzen dieses Reiches und ihre Naturgeschichte betreffend, nebst einer kurzgefaßten Geschichte der Zaporoger Kosaken, Bessarabiens, der Moldau und der Krimm. Leipzig : bei Friedrich Christian Durk, 1807. 199 s.

19. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. Chortitza, 1891. H3X, HДФ-12990.

20. Kroeker N.J. Erste Mennoniten-Doerfer Russlands. 1789-1943. Chortitza-Rosental. Vancouver: D.W. Friesen & Sons Ltd., 1981. 292 s.

21. Etymolohycheskyi slovar slavianskykh yazykov. Praslavianskyi leksycheskyi fond / Pod red. O.N. Trubacheva. Moskva : Nauka, 1981. Vyp. 8 (*ха – *jbvblga). 252 s.

22. Salupere M. Leyon Pierce Balthasar Freiherr von Campenhausen als Schriftsteller. URL: <http://www.aai.ee/abks/014.html>. (дата звернення: 01.11.2023 р.).

23. Vlasov O.Yu. Nezdiisnenyi proekt stvorennia na o. Khortytsia sadu z palatsem kniazia H.O. Potomkina za kartohrafichnymy danymy. *Zapovidna Khortytsia*. 2012. S. 97–100.

24. Putevyia zapysky Erykha Lassoty, otpravlennaho rymskym ymperatorom Rudolfom II k zaporozhtsam v 1594 h. Perevod y prymechaniia F. Bruna. S.-Peterburh : Typohrafiia P.P. Merkuleva, 1873. 95 s.

25. Brun F. Ostrov Khortytsa. Ystoryko-heohrafycheskye zametky. Chernomore. *Sbornyk yssledovanyi po ystorycheskoi heohrafyy Yuzhnoi Rossyy F. Bruna (1852-1877)*. Chast II. Odessa : Pech. v typ. H. Ulrykha. 1880. S. 363–379.

26. Evarnytskii D.Y. Volnosty zaporozhskykh kozakov. Ystoryko-topohrafycheskii ocherk. S.-Peterburhъ : Typohrafiia Y.N. Skorokhodova. 1890. 385 s.

27. Evarnytskii D.Y. Ostrov Khortytsa na reke Dnepre (Yz poezdky po zaporozhskym urochyshcham). *Kievskaia staryna*. 1886. T. XIV. S. 41–90.

28. Evarnytskii D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryny y predaniiakh naroda. Sankt-Peterburh : yzдание L.F. Panteleeva, 1888. Ch. 1. 294 s.
29. Evarnytskii D.Y. Volnosty zaporozhskykh kozakov. Ystoryko-topohrafycheskii ocherk. S.-Peterburhъ : Typo-lytohr. y fot. P.Y. Babkyna. 1898. 410 s.
30. Novytskyi Ya.P. Ostriv Khortytsia na Dnipri, yoho pryroda, istoriia, starozhytnosti (za rukopysom 1917 r.). Zaporizhzhia : Tandem-U. 2005. 120 s.
31. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1967. 84 s.
32. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1972. 148 s.
33. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Sich, 1991. 150 s.
34. Ostapenko M.A., Mirushchenko O.P. Naibilshyi ostriv na Dnipri (istoryko-arkheolohichnyi narys). Zapovidna Khortytsia. 2006. Vyp. 1. S. 11–33.
35. Yanko M.T. Toponimichnyi slovnyk Ukrainy. Kyiv : Znannia, 1998. 432 s.
36. Trubachev O.N. Proyskhozhdennye nazvanyi domashnykh zhyvotnykh v slavianskykh yazykakh (Etymolohycheskye yssledovanyia). Moskva : Yzdatelstvo Akademyy Nauk SSSR, 1960. 116 s.
37. Fasmer M. Etymolohycheskyi slovar russkoho yazyka. Moskva : Prohress, 1987. T. IV (T – Yashchur). 864 s.
38. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. Kyiv : Naukova dumka, 2012. T. 6 (U – Ya). 568 s.
39. Zheliezniak I.M, Korepanova A.P, Masenko L.T., Stryzhak O.S. Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi. Kyiv : Naukova dumka, 1985. 256 s.
40. Karpenko O.P. Nazvy richok Nyzhnoi Pravoberezhnoi Naddniprianshchyny. Kyiv : Naukova Dumka, 1989. 191 s.

41. Luchyk V.V. Etymolohichnyi slovnyk toponimiv Ukrainy. Kyiv : VTs «Akademiia», 2014. 544 s.
42. Shaposhnykov A.K., Severno-prychernomorskyi areal mykro- y makrotoponymyy pozdneho praslavianskoho yazykovoho sostoianya. Nazvy terenowe i miejscowe w przestrzeni fizycznej. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016. S. 123-135.
43. Famyntsyn A.S. Bozhestva drevnykh slavian. S.-Peterburh : Typohrafiia E. Arnholda, 1884. 331 s.
44. Yurhevych V.N. O mnymykh normannskykh ymenakh v Russkoi ystorii. ZOOYD. 1867. T. 6. S. 45–118.
45. Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R.J.H. Jenkins. Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1967, 341 p.
46. Konstantyn Bahrianorodnyi. Ob upravlenyy ymperyyei. Tekst. Perevod. Kommentaryi. Pod redaktsyyei H.H. Lytavryna, A.P. Novoseltseva. Moskva: Nauka, 1989. 496 s.
47. Θεοφyla Συhefra Beera, byvshaho Professora Vostochnoi ystorii y yazykov Heohrafiia Rossiiskaia yz Konstantyna Porfyrohenyta, to est bahrianorodnaho yly porfyrorodnaho / perevedeno Kyriiakom Kondratovychem v 1747 hodu. Sankt-Peterburh : pry Ymperatorskoi Akademiy nauk, 1767. 76 s.
48. Hrushevskyi M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. / Redkol.: P.S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv : Naukova dumka, 1991. T. 1. 736 s.
49. Zahoskyn N.P. Russkie vodnye puty y sudovoe delo v do-petrovskoi Rossii. Kazan : lyto-typohrafiia Y.N. Kharytonova, 1909. 489 s.
50. Burachkov P. O Mestopolozeniy drevniago horoda Karkynytesa y monetakh emu prynadlezhashchykh. ZOOYD. 1875. T. 9. S. 1–133.
51. Uhlenbeck C.C. Kurzgefasstes etymologisches wörterbuch des Gotischen sprache. Amsterdam : Johannes Müller, 1900. 179 s.

52. Fomenko V.H. Tiurkskye elementy v toponymyku Zaporozhia. *Yzvestyia Vsesoiuznogo Heohrafycheskoho obshchestva*. 1964. T. 96. S. 70–73.
53. Khytruk V.O. Ostriv Khortytsia v pamiatkakh folkloru y movy. *Materialy Pershoi respublikanskoï naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchvsnii istorychnii nautsi ta muzeinii praktytsi»*. 18-20 sichnia 1990 r., Zaporizhzhia. Dnipropetrovsk, 1990. S. 76–82.
54. Vilinov Yu.A. Khortytsia – ostriv u filihrani epokh ta shliakhiv (Khortytskyi kolazh). Zaporizhzhia : Polihraf, 2005. 208 s.
55. Kozlov M.N. K voprosu o proyskhozhdenny, oblasti rasprostraneniya y osnovnykh funktsiyakh boha Khorsa u vostochnykh slavian dokhrystyanskoï epokhy. *Uchenye zapysky Krymskoho federalnogo unyversyteta ym. V.Y. Vernadskoho. Fylosofyia. Polytolohyia. Kulturolohyia*. 2018. T. 4 (40). № 3. S. 167–178.
56. Fomenko V.H. Zametky kraevedy. O nekotorykh slavnykh mestakh Zaporozhia. Khortytsia. 1961. DAZO. R-3319, op. 1, spr. 15, ark. 19–29.
57. Fomenko V.H. Zvidky tsia nazva? Dnipropetrovsk : Promin, 1969. 104 s.
58. Fomenko V.H. Khortytskaia staryna. *Zapovidna Khortytsia*. Vyp. 1. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2006. S. 73–150.
59. Abaev V.Y. *Skyfo-evropeiskye yzohlossy*. Moskva : Nauka, 1965. 317 s.
60. Yefremova E.H. Tekst ohliadovoi ekskursii po Muzeiu istorii zaporozkoho kozatstva. Zaporizhzhia, 1995. *NA NZKh*, spr. 692. 10 ark.
61. Kravtsova O.V. Tekst ohliadovoi ekskursii po Muzeiu istorii zaporozkoho kozatstva. Zvit pro naukovu-doslidnu robotu za 2012 rik. Zaporizhzhia, 2012. *NA NZKh*, spr. 1513. Ark. 2–102.
62. Apanovych O.M. *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv*. Kyiv : Dnipro, 1991. 336 s.
63. Heneralnyi plan Natsionalnogo zapovidnyka Khortytsia. Poiasniuvalna zapyska. 5044-19 PZ. Zaporizhzhia, 2003. 211 s.

64. Anychkov E.V. *Yazhnychestvo y Drevniaia Rus. S.-Peterburhъ : Typohrafiia M.M. Stasiulevycha*, 1914. 386 s.
65. Pashnyk S.D. *Sviashchennyi ostriv Khortytsia. Zaporizhzhia : Ruske Pravoslavne Kolo*, 2017. 72 s.
66. Pleshyvenko A.H. *Rus y pechenehy v stepiakh Nyzhneho Podneprovia. Laurea II. Antychnyi myr y Srednye veka: Chtenyia pamiaty professora Vladymyra Yvanovycha Kadeeva, k 90-letyiu so dnia rozhdenyia. Kharkov : OOO «NTMT», 2017. S. 134–140.*
67. Tyshchenko K.M. *Asymiliatsiia serednovichnykh menshyn do ukrainskoi movnoi spilnoty. Ukrainskyi hlotohenetz. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Zhytomyr*, 2015. S. 38–67.
68. Osipian O. *Poshyrennia khrystyianstva sered polovtsiv u XI–XIV st. Kyivska starovyna. 2005. № 1. S. 3–28.*
69. Dontsov D. *Nezrymi skryzhali Kobzaria (Mistyka lytsarstva zaporozkoho). Toronto : Homin Ukrainy*, 1961. 231 s.
70. Stetsiuk V. *Mova skifiv i yii vidbyttia v toponimii. URL: https://www.academia.edu/30660681/Мова_скіфів_і_її_відбиття_в_топонімії.*
71. Vilinov Yu.A. *Zahadka na evropeiskom perekrestke. Yndustryalnoe Zaporozhe. 28.05.1989.*
72. Bakhshy Yman. *Dzhahfar Tarykhy. Orenburh : redaktsyia vestnyka «Bolhar yle», 1997. T. 3. 182 s.*
73. Anhelov Y. *Horod Kyia y tamozhniu na Khortytse v VII v. n.e. osnoval pravyytel Velykoi Bulharyy – kan Kubrat. Roden krai. 13 avhusta 2011.*